International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.10 No.6 **July-Aug 2023**

महाराष्ट्रातील सध्यकालीन जात आणि राजकारण

डॉ. मारुती चांगदेव हजारे
एस. बी. पाटील कॉलेज, मंद्रुप, ता. दक्षिण सोलापूर, जि. सोलापूर
Corresponding Author- डॉ. मारुती चांगदेव हजारे
Email: marutihajare394@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.15487826

प्रस्तावना:

भारतीय लोकशाही ही विविधतेत एकतेचा अनोखा नमुना आहे. इथे धर्म, जात, भाषा, प्रांत, वंश या विविध आधारांवर समाज विभाजित असतानाही एक सार्वभौम राष्ट्र म्हणून भारताने जगासमोर एक यशस्वी उदाहरण उभं केलं आहे. तथापि, या विविधतेतल्या काही गोष्टी आजही लोकशाहीच्या प्रवाहात अडथळा निर्माण करणाऱ्या ठरत आहेत. त्यापैकी जातीव्यवस्थेचे राजकारणाशी असलेले घट्ट संबंध हे भारतातील विशेषतः महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचे सामाजिक आणि राजकीय वास्तव आहे. महाराष्ट्र ही समाजसुधारणेची भूमी मानली जाते. महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या थोर समाजसुधारकांनी जातीच्या रूढ व्यवस्थेला आव्हान दिले. शिक्षण, समता आणि आत्मसन्मानाच्या माध्यमातून त्यांनी शोषित, वंचित आणि मागास समाजघटकांना सामाजिक न्यायाची दिशा दाखवली. परंतु, असे असूनही जात हा घटक आजही निवडणुकांमध्ये, नेत्यांच्या भाषणांमध्ये, पक्षाच्या धोरणांमध्ये आणि राजकीय समीकरणांमध्ये खोलवर रुजलेला आहे.

राजकीय पक्ष निवडणुकीच्या वेळी कोणती जात कोठे प्रभावी आहे, त्यांची मागणी काय आहे, त्यांना कोणता उमेदवार हवा आहे, इ. गोष्टींचा अभ्यास करून रणनीती आखतात. मतांचे ध्रुवीकरण करण्यासाठी जातीचा वापर कधी सूक्ष्मपणे तर कधी उघडपणे केला जातो. काही वेळा जातीनिहाय आरक्षणाच्या मागण्या, किंवा एखाद्या समाजाचा उद्रेक, हे राजकीय दबावगट म्हणूनही पुढे येतात. त्यामुळे राजकारणाला दिशा देणारा महत्त्वाचा घटक म्हणून जात कायम चर्चेत असते. सध्या महाराष्ट्रात मराठा, ओबीसी, दलित, आदिवासी, मुस्लिम आणि इतर जातींच्या राजकीय अस्मितेचे प्रश्न चव्हाट्यावर आलेले आहेत. मराठा आरक्षणाचा संघर्ष, ओबीसींच्या राजकीय आरक्षणाची मागणी, वंचित बहुजन आघाडीचा उदय, आणि भाजप व इतर पक्षांच्या जातीय समीकरणातील बदल हे सारे बदलते राजकारण दर्शवतात. या पार्श्वभूमीवर "महाराष्ट्रातील सध्याकाळीन जात आणि राजकारण" या विषयाचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. हा संशोधन पेपर लिहिण्यापाठीमागचा हेतू म्हणजे केवळ जात-पक्ष यांचे संबंध तपासणे नसून, सामाजिक सलोखा, लोकशाही मूल्यं आणि राजकीय समतेच्या दृष्टीने जातीचे काय स्थान आहे हे स्पष्ट करणे आहे. नव्या पिढीने याकडे केवळ अभ्यासकाच्या नव्हे तर सजग नागरिकाच्या नजरेने पाहणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे:

१) महाराष्ट्रातील प्रमुख जातीय गटांचे राजकारणातील योगदान समजून घेणे.
२) जातीच्या आधारे निर्माण झालेल्या पक्षांची व चळवळींची भूमिका समजावून घेणे.
३) जातीच्या राजकारणातील बदलती प्रवृत्ती आणि सध्याचे स्वरूप अभ्यासणे.
४) जातीय राजकारणाचा समजिक सलोखा, विकास आणि धोरणनिर्मितीवर होणारा परिणाम समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:

हा संशोधन पेपर लिहित असताना गुणात्मक (Qualitative) आणि वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पद्धतींचा मुख्यतः वापर करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रातील सध्यकालीन जातीय आणि राजकीय घडामोडींचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक, सामाजिक व राजकीय संदर्भांचा परिपक्वतेने विचार करणे आवश्यक असल्यामुळे ही पद्धत अधिक योग्य ठरली आहे. हा संशोधन पेपर लिहित असताना आकडेवारीपेक्षा विचारप्रवाह, मांडणी, घटनांची पार्श्वभूमी आणि सामाजिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा असल्यामुळे गुणात्मक पद्धतीचा वापर केला गेला आहे. तसेच घटनांचा कालानुक्रमे मागोवा घेत विश्लेषण करण्यात आले आहे. जातीय चळवळी, आंदोलने, पक्षविषयक धोरणे यांचे सखोल वर्णन व विश्लेषण केले आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. निवडक राजकीय नेत्यांच्या प्रसारमध्यमांत प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखती आणि त्यांची भाषणे, लोकांशी केलेल्या अनौपचारिक चर्चाही विचारात घेतल्या आहेत. काही ठिकाणी स्थानिक नागरिकांचे मत समजून घेण्याचा प्रयत्न

केलेला आहे. राज्यशास्त्र विषयातील विविध ग्रंथ, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे, मासिके आणि राजकीय विश्लेषणात्मक स्तंभ, निवडणूक आयोगाचे अधिकृत आकडे व अहवाल, राजकीय पक्षांच्या जाहीरनाम्यांचे विश्लेषण, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय धोरण दस्तऐवज इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. जात, राजकारण, आरक्षण, पक्षीय धोरणे, आंदोलने, समाजप्रवृत्ती असे विविध मुद्दे स्वतंत्रपणे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. विविध जातींच्या राजकीय सहभागात असलेल्या बदलांची तुलना भूतकाळातील व वर्तमान घटकांशी केलेली आहे. उदाहरणार्थ, १९९० नंतर दलित चळवळीचे स्वरूप व २०२० नंतरच्या वंचित बहुजन चळवळीचे स्वरूप यांची तुलना केलेली आहे. जातीय राजकारणाचा समाजावर, धोरणनिर्मितीवर आणि निवडणूक निकालांवर होणारा परिणाम याचा याठिकाणी विचार केलेला आहे. अभ्यासाच्या मर्यादा - महाराष्ट्राच्या सर्वच जिल्ह्यांतील जातीय-राजकीय संदर्भ घेता न आल्यामुळे अभ्यास काही प्रमाणात मर्यादित आहे.

महाराष्ट्रातील जातीय रचना आणि पार्श्वभूमी:

भारतीय समाजरचनेत जातीव्यवस्था ही एक प्राचीन, पण आजही प्रभावी असलेली व्यवस्था आहे. महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यातही सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनावर जातीचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. महाराष्ट्राची जातीय रचना अत्यंत गुंतागुंतीची असून, तिची ऐतिहासिक, सामाजिक व राजकीय मुळे खोलवर रुजलेली दिसून येतात.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

महाराष्ट्रात वैदिक काळापासून वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यानुसार समाज विभागलेला होता. कालांतराने ही वर्णव्यवस्था जास्त कठोर अशा जातीव्यवस्थेत परिवर्तित झाली. मध्ययुगीन कालखंडात जाती व्यवस्थेवर भक्ती आंदोलनाचा प्रभाव पडला. संत तुकाराम, संत नामदेव, संत चोखामेळा यांसारख्या संतांनी जातीव्यवस्थेला सामाजिक आणि आध्यात्मिक आव्हान दिले. या चळवळीने समानतेचा संदेश दिला, परंतु सामाजिक रचना फारशी बदलली नाही. आधुनिक कालखंडाचा विचार करता, इंग्रजांच्या काळात आधुनिक शिक्षणप्रणालीचा प्रसार झाला. ज्योतिबा फुले, शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी शोषित जातींसाठी शिक्षण, सन्मान आणि राजकीय हक्क यांची लढाई सुरू केली. त्यांनी जातीच्या शृंखलेला विचारपूर्वक आव्हान दिले.

सध्याची जातीय रचना:

महाराष्ट्रातील जाती मुख्यतः पुढील प्रकारांत विभागता येतात. १) मराठा: या जातीची राज्यात सुमारे ३०% लोकसंख्या आहे. या जातीची ऐतिहासिकदृष्ट्या जमीनदार, शेतकरी, आणि सत्ताधारी वर्ग म्हणून ओळख आहे. या जात समूहाने १९६० नंतरच्या काळात महाराष्ट्राच्या राजकारणात वर्चस्व गाजवले. २) ओबीसी (मागासवर्ग): धनगर, माळी, लोहार, नाव्ही, कोळी, लोहार, वाणी, इ. जाती मिळून सुमारे २५-२७% लोकसंख्या या समाजाची आहे. ओ.बी.सी. जाती समाजाच्या आर्थिक व राजकीय प्रवाहात आता मोठ्या प्रमाणावर सक्रीय होत आहेत. ३) दलित (SC): महार, मांग व तत्सम जाती. या जातींची सुमारे १२% लोकसंख्या आहे. या जाती डॉ. आंबेडकरांच्या प्रभावामुळे राजकीय आणि सामाजिक चळवळीत सक्रिय राहिलेल्या आहेत. ४) आदिवासी (ST): गोंड, भिल्ल, कोरकू, इ. जाती. या जातींची लोकसंख्या सुमारे ९% आहे, या जाती विशेषतः विदर्भ व उत्तर महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात आढळतात. ५) मुस्लिम: सुमारे १०-१२% लोकसंख्या. जातीच्या आधारावर नवसुन्नी, शेख, सैयद, पठाण इ. अंतर्गत वर्गवारी करता येते. ६) इतर जाती: ब्राह्मण (चितपावन, देशस्थ, कऱ्हाडे), गुजर, जैन, ख्रिश्चन, बौद्ध धर्मांतरित वर्ग, इ. यांचे प्रमाण कमी असले तरी समाजरचनेवर विशिष्ट प्रभाव आहे.

जातीनुसार सामाजिक-आर्थिक स्थान:

भारतीय समाजाची रचना पारंपरिकपणे वर्णव्यवस्थेवर आधारित होती, जी नंतर जातिव्यवस्थेत परिवर्तित झाली. या व्यवस्थेमुळे विशिष्ट जातींना सामाजिक प्रतिष्ठा, अधिकार व शिक्षण या बाबतीत वरचढ स्थान मिळाले, तर काही जातींना शोषण, अपमान सहन करावा लागला. या जातींना विविध सामाजिक संधींपासून वंचित राहावे लागले. विविध जातींचे सामाजिक स्थान पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते. १) उच्च जाती (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य): पारंपरिकदृष्ट्या ज्ञान, सत्ता आणि व्यापार या क्षेत्रांवर प्रभुत्व आहे. त्यामुळे सामाजिक मान्यता आणि प्रतिष्ठा जास्त असलेली दिसून येते. २) मध्यम जाती (मालक वर्ग, शेतकरी वर्ग - कुळी, मराठा इत्यादी): काही प्रमाणात सामाजिक सन्मान व आर्थिक ताकद, परंतु उच्च जातींइतके वर्चस्व नाही. ३) इतर मागासवर्ग (OBC): ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी सामाजिक मान्यता, परंतु आर्थिकदृष्ट्या काही घटक पुढे आले आहेत. या जात समूहामध्ये आरक्षणामुळे शिक्षण आणि नोकरीत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झालेली दिसून येते. ४) अनुसूचित जाती (SC) व अनुसूचित जमाती (ST): या जाती भारतात सर्वाधिक सामाजिक भेदभावाच्या शिकार झालेल्या दिसून येतात. या जातींच्या बाबतीत सामाजिक प्रतिष्ठा कमी, गावपातळीवर अस्पृश्यतेचे व्यवहार होत असल्यामुळे या जाती मुख्य प्रवाहापासून पाठीमागे राहिलेल्या दिसून येतात. मात्र, सध्याच्या काळात सरकारी योजना, आरक्षण

व चळवळीमुळे काहींची आर्थिक स्थिती सुधारलेली दिसून येते.

जातीनुसार मिळणाऱ्या संधींमुळे विविध जातींच्या आर्थिक परिस्थितीतही मोठी तफावत निर्माण झालेली दिसून येते: भूधारक व व्यापारी जातींनी आर्थिक क्षेत्रात दीर्घकाळ वर्चस्व राखलेले दिसून येते. श्रम करणाऱ्या जाती (कर्मकार, दारिद्ररेषेखालील वर्ग) आर्थिकदृष्ट्या मागे राहिल्या. SC/ST/OBC वर्गातील लोकांना आरक्षण, विविध योजना आणि सबसिडीमुळे शासकीय नोकऱ्यांमध्ये थोडे स्थैर्य मिळाले, परंतु बहुसंख्य अजूनही आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेले दिसून येतात. शिक्षण व आरोग्याची असमानता आर्थिक प्रगतीस मोठा अडथळा ठरते. शहरी भागात जातीची धारणा काहीशी सैल झाली असली, तरी असमान संधी आणि नेटवर्किंग हे अजूनही जातीनुसार ठरते. ग्रामीण भागात जातीनुसार वस्ती, पाणी वापर, देवळात प्रवेश, सामाजिक सन्मान यामध्ये मोठी दरी निर्माण झालेली दिसून येते. शिक्षण, आरक्षण, आणि सामाजिक चळवळींमुळे काही सामाजिक व आर्थिक अंतर कमी झाले आहे. परंतु जातिनिहाय राजकारण, सामाजिक प्रतिष्ठेचा अभाव आणि मानसिकता अजूनही आर्थिक विकासात अडथळा ठरत आहे. जात हा आजही भारतात सामाजिक सन्मान, आर्थिक संधी आणि राजकीय प्रभाव यांचा एक मोठा निर्धारक घटक आहे. पूर्ण समतेसाठी केवळ कायदेशीर उपाय नव्हे तर मानसिक परिवर्तन, शिक्षणात समानता आणि सर्वसमावेशक विकास धोरणांची गरज आहे.

आरक्षणाचा मुद्दा आणि राजकारण:

आरक्षण ही भारतातील एक अत्यंत संवेदनशील, सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाची आणि राजकीयदृष्ट्या प्रभावशाली संकल्पना आहे. याचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित, शोषित, दुर्लक्षित घटकांना सामाजिक न्याय देणे आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे हे आहे. परंतु कालांतराने, हा मुद्दा केवळ सामाजिक नसून राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंधांशी जोडला गेला आहे. भारतात जातिनिर्मूलनासाठी आणि समान संधी मिळवून देण्यासाठी आरक्षणाचा प्रारंभ झाला. अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि नंतर इतर मागासवर्ग (OBC) यांना आरक्षण दिले गेले. शिक्षण, नोकरी, राजकारण या क्षेत्रांमध्ये प्रतिनिधित्व वाढवणे हे आरक्षणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट होते. परंतु, नंतरच्या काळात आरक्षणात खूप मोठ्या प्रमाणात राजकारण शिरलेले दिसून येते. १) वोट बँक राजकारण: अनेक पक्षांनी निवडणुकांमध्ये विशिष्ट जातीय समूहांना आकर्षित करण्यासाठी आरक्षणाचे आश्वासन दिले. २) आरक्षण वाढवण्याची मागणी: नवीन वर्ग (उदा. मराठा, पटेल, जाट, लिंगायत) यांनीही आरक्षणाची मागणी करत आंदोलने केली. या मागण्या बहुतेक वेळा निवडणुकीच्या तोंडावर होतात. ३) भावनिक आवाहन: राजकीय पक्ष आरक्षणाचा वापर 'आपल्याला न्याय मिळावा' या भावनिक पातळीवर करतात. राजकीय पक्षांचे धोरण प्रामुख्याने जनतेची 'भावना' जिंकण्यावर आधारित असते. जातनिहाय गणित: आरक्षणाचा मुद्दा बहुधा जातनिहाय गटांचे मत मिळवण्यासाठी वापरला जातो. काही राज्यांमध्ये 'सर्वांना आरक्षण' ही संकल्पना घेऊन EWS (Economic Weaker Section) साठी आरक्षण आणले गेले.

आरक्षण धोरणावरील आक्षेप:

काही घटकांकडून आरक्षणावर प्रश्नचिन्ह देखील उपस्थित केले जाते. यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो. १) गुणवत्तेवर परिणाम?: काहींना वाटते की आरक्षणामुळे गुणवत्तेला धक्का बसतो, पण हे विधान सामाजिक विषमतेकडे दुर्लक्ष करते. २) गरजवंतांऐवजी 'सवंगड्यांना' फायदा: काही वेळा सामाजिकदृष्ट्या पुढारलेल्या पण जातीनुसार पात्र असलेल्या लोकांना आरक्षणाचा फायदा होतो, तर अत्यंत गरीब पण सवर्ण वर्गातील व्यक्ती वंचित राहते. ३) मर्यादेचा प्रश्न: आरक्षण ५०% मर्यादेपलीकडे गेले तर त्याचा संविधानावर परिणाम होतो का, हा मुद्दा न्यायालयातही चर्चेत राहतो. तसेच आरक्षण ही सामाजिक समतेसाठी एक महत्त्वाची योजना असली तरी तिचा अतिरेकी राजकीय वापर अनेकदा समाजात फूट पाडतो. राजकीय लाभासाठी आरक्षणाच्या मुद्याचा गैरवापर होतो. त्यामुळे याचे सखोल पुनरावलोकन करणे गरजेचे आहे. आरक्षणाच्या बाबतीत सरकारने पारदर्शक धोरणनिर्मिती आणि सर्वसमावेशक विचारसरणी जोपासणे अत्यावश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील जातीच्या राजकारणावरील प्रसारमाध्यमे व सोशल मिडीयाचा प्रभाव:

महाराष्ट्रातील राजकारणात जात ही एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि निर्णायक घटक राहिलेली आहे. पारंपरिक राजकीय समीकरणे, सामाजिक चळवळी आणि नव्या पिढीचे नेतृत्व यामध्ये जात हा मुद्दा केंद्रस्थानी असतो. सध्या या पार्श्वभूमीवर मिडीया आणि सोशल मिडीया हे दोन प्रभावी घटक म्हणून पुढे आले आहेत. त्यांचा परिणाम केवळ जनमतावर नाही, तर राजकीय दिशा ठरवण्यातही दिसतो. पारंपरिक प्रसारमाध्यमांमध्ये जातीय चित्रण एकांगी केले गेलेले दिसून येते. बऱ्याचदा प्रसारमाध्यमांमध्ये जातीसंदर्भात एकतर अतिरंजित किंवा निवडक बातम्यांचे प्रसारण होते. कोणत्या जातीच्या व्यक्तीने काय केले यावर लक्ष केंद्रित करणे ही जातीयता वाढवणारी प्रवृत्ती बनते. तसेच बऱ्याच वर्तमानपत्रे आणि टीव्ही चॅनेल्स यांचे मालक विशिष्ट सामाजिक किंवा आर्थिक गटाशी संबंधित असल्यामुळे त्यांच्या अहवालांमध्ये पक्षपात किंवा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन आढळतो. दलित अत्याचार, ओबीसी अधिकार, बहुजन नेतृत्व यांसारख्या मुद्द्यांकडे मिडीया फारसा लक्ष देत नाही. जेव्हा अशा घटना बातम्यांमध्ये

येतात, तेव्हा त्या 'सेन्सेशनल' स्वरूपात सादर केल्या जातात.

सोशल मिडीयाने भारतातील प्रसारमाध्यमांचे लोकशाहीकरण करण्याचे काम केलेले दिसून येते. सोशल मिडीया ही एक खुली जागा आहे जिथे कोणतीही व्यक्ती आपले मत मांडू शकते. त्यामुळे पारंपरिक मिडीयाच्या मर्यादा स्पष्ट होतात. दलित, बहुजन, मराठा, मुस्लीम, ओबीसी इत्यादी गट आपली व्यथा आणि विचार स्वतःच्या प्लॅटफॉर्मवर मांडू लागले आहेत. परंतु, काही पेजेस, यूट्यूब चॅनेल्स, इंस्टा रील्स, ट्विटर/X यांचा वापर करून जातीय भावना भडकवण्याचे काम करतात. "आपण कोण?", "ते आमच्यावर अन्याय करत आहेत", "या समाजाचे राजकारणात स्थान नाही" अशा प्रकारचे भावनिक संदेश जातीय अस्मितेला उद्दीपित करतात. तसेच सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून सांघिक ट्रोलिंग केले जाते तसेच खोटी माहिती आणि अफवा देखील पसरवल्या जातात. निवडणूक काळात किंवा आंदोलनाच्या काळात विशिष्ट गटांवर ट्रोलिंग केली जाते. व्हायरल पोस्ट्स, फेक न्यूज, एडिट केलेले व्हिडिओज यांचा वापर करून जातीय व धार्मिक तणावदेखील निर्माण केला जातो. सर्वच राजकीय पक्ष सोशल मिडीयाचा वापर करून विशिष्ट जातींना विशेषतः तरुण पिढीला भडकवण्यासाठी 'टार्गेट' करतात. जातीच्या नेतृत्त्वाच्या प्रचारासाठी सोशल मिडीया ट्रेंड्स, हॅशटॅग वापरले जातात. उदा. जयभीम, मराठाआरक्षण, ओबीसी जागा संपली इत्यादी. सोशल मिडीयावर व्हायरल झालेल्या पोस्ट्स अनेकदा प्रत्यक्ष धोरणनिर्मितीवरही प्रभाव टाकतात.

महाराष्ट्रातील जात-राजकारणातील बदलत्या प्रवृत्ती:

महाराष्ट्र हे सामाजिक चळवळींचे, परिवर्तनशील विचारांचे आणि राजकीय वैविध्याचे केंद्र मानले जाते. येथे जात हा राजकारणाचा महत्त्वाचा घटक राहिला आहे, पण कालांतराने त्यात अनेक बदलत्या प्रवृत्ती स्पष्टपणे जाणवतात. या प्रवृत्ती सामाजिक परिवर्तन, नव्या पिढीचा दृष्टिकोन, आर्थिक घडामोडी आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे विकसित झाल्या आहेत. पूर्वीच्या काळात विशिष्ट जातींसाठी पक्ष असत (उदा. दलितांसाठी बहुजन महासंघ, मराठ्यांसाठी शिवसंग्राम इत्यादी). आता जात आधारित प्रतिनिधित्व ओळख, सन्मान आणि अधिकार या मुद्द्यांवर केंद्रित होत आहे. राजकीय नेते हे आता फक्त एका जातीचे प्रतिनिधी न राहता त्या समाजाचा 'आवाज' म्हणून पुढे येत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची पुनर्व्याख्या होत आहे. ओबीसी, दलित, मुस्लिम, वंचित आदी घटक एकत्र येण्याचा प्रयत्न "बहुजन एकता" च्या माध्यमातून होत आहे. प्रकाश आंबेडकर यांचे नेतृत्व, वंचित बहुजन आघाडी यासारख्या चळवळींनी या विचारधारेस चालना दिलेली दिसून येते.

मराठा समाज पारंपरिक सत्ता-संस्थेत असल्याने त्यांच्याकडे सत्ता होती. पण आर्थिक बदलांमुळे त्यांच्या सत्ता स्थानात बदल झालेला आहे. आरक्षणाच्या मागणीमागे सामाजिक न्यायाची मागणी होती, पण त्याचा राजकीय वापर वेगवेगळया पक्षांनी केला. मराठा आंदोलने ही केवळ आर्थिक नसून, सामाजिक प्रतिष्ठेच्या आणि राजकीय सन्मानाच्या लढाया बनल्या. ग्रामपंचायत ते विधानसभेपर्यंत प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी अनेकदा 'राजकीय प्रतिनिधित्व' हे 'खरे नेतृत्त्व' बनू शकले नाही. तसेच ओबीसी आरक्षणातील बदल, न्यायालयीन निर्णय, जातनिहाय जनगणनेची मागणी या मुद्द्यांमुळे ओबीसींमध्ये नवीन राजकीय जागरूकता निर्माण झाली आहे. तरुण पिढीमध्ये जात हा उघडपणे चर्चिला जाणारा विषय बनला आहे. सोशल मिडियावरून 'जात अभिमान', 'आत्मसन्मान', 'आपला नेता' असे ट्रेंड्स जोरात चालतात. यामुळे नव्या पिढीमध्ये जातीय ओळख टिकून राहिली असली, तरी तिची अभिव्यक्ती आता वेगळी व डिजिटल झाली आहे.

महाविकास आघाडी व युतीमधील अनेक पक्ष जातीय समीकरणे लक्षात घेऊन उमेदवार निवडतात. "जिथे मतदारसंघात मराठा आहेत, तिथे मराठा; जिथे ओबीसी आहेत, तिथे ओबीसी उमेदवार" हे समीकरण सामान्य झाले आहे. पूर्वीचे नेते एकत्रित समाजासाठी बोलत असत, तर सध्याचे काही नेते केवळ आपल्या जातीसाठी बोलत असतात हे त्यांच्या द्वेषपूर्ण भाषणातूनही दिसते. त्यामुळे समाजात तणाव वाढतो, पण त्याचवेळी लोकप्रतिनिधींकडून अधिक स्पष्ट जातीय भूमिका घेतल्या जातात. याउलट दुसऱ्या बाजूला जातीपलीकडे जाणाऱ्या तरुण नेतृत्वाची पिढीदेखील निर्माण होत आहे. सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यावर आधारित 'इश्यू बेस्ड' राजकारण हळूहळू उभे राहत आहे. 'जात' नाकारता न येणारी वस्तुस्थिती असली, तरी 'जातीय वर्चस्व' नाकारण्याचा विचार तयार होत आहे. महाराष्ट्रातील जात-राजकारण आता केवळ सत्तेच्या समीकरणावर आधारित राहिलेले नाही, तर ते सामाजिक प्रतिष्ठा, प्रतिनिधित्व आणि आत्मसन्मानावर आधारित झाले आहे. प्रसारमाध्यमे, सोशल मिडीया, नव्या चळवळी, आणि तरुण नेतृत्व यामुळे या राजकारणाचे स्वरूप झपाट्याने बदलते आहे.

राजकीय पक्ष व विविध जातींचा पाठिंबा:

महाराष्ट्रातील राजकीय पक्ष व विविध जातींचा पाठिंबा हा विषय राज्याच्या सत्ताकारणाचे महत्त्वाचे चित्र उलगडतो. खाली प्रमुख राजकीय पक्ष आणि त्यांना मिळणाऱ्या जातींचा पारंपरिक पाठिंबा दिला आहे:

१) भारतीय जनता पक्ष (भाजप): ब्राह्मण, वैश्य (व्यापारी वर्ग) व उंचवर्गीय मराठी भाषिक नागरी वर्ग याचा

पारंपारिक पाठिंबा असलेला दिसून येतो. अलीकडच्या काळात ओबीसी व काही मराठा नेत्यांचा भारतीय जनता पक्षात प्रवेश होताना दिसून येतो. अनुसूचित जातींच्या काही गटांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी भारतीय जनता पक्ष प्रयत्नशील असलेला दिसून येतो. हिंदुत्वाचा अजेंडा, संघटित प्रचार यंत्रणा, अलीकडे ग्रामीण भागात विस्तार ही भारतीय जनता पक्षाची काही वैशिष्ट्ये असलेली दिसून येतात.

२) काँग्रेस पक्ष: दलित, मुस्लिम, ओबीसी व अल्पसंख्याक, काही मराठा व शहरी वर्ग हे पूर्वीपासून काँग्रेस पक्षाचे समर्थक असलेले दिसून येतात. हा ऐतिहासिक पक्ष आहे, पण या पक्षाचा प्रभाव कमी होत चाललेला दिसून येतो. ग्रामीण व आदिवासी भागात अजूनही काही प्रमाणात या पक्षाचे अस्तित्व असलेले दिसून येते.

३) राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (NCP): या पक्षाला मराठा समाजाचा मोठा पाठिंबा असलेला दिसून येतो. काही ओबीसी गट, ग्रामीण शेतकरी वर्गाचादेखील या पक्षाला मोठा पाठिंबा असलेला दिसून येतो. वंशपरंपरागत नेते, पश्चिम महाराष्ट्रातील बळकट पकड, सत्ताधारी संस्थांवर मजबूत प्रभाव ही या पक्षाची काही वैशिष्ट्ये असलेली दिसून येतात.

४) शिवसेना (ठाकरे गट / शिंदे गट): मुंबई, ठाणे व कोकणातील मराठी कामगार वर्ग, काही मराठा व हिंदुत्ववादी गट यांचा पक्षाला मोठा पाठिंबा असलेला दिसून येतो. शिंदे गटाला आता ओबीसींचा अधिक झुकाव वाढत असलेला दिसून येतो. ठाकरे गटास प्रादेशिक अस्मिता, पुरोगामी व मराठी अस्मिता मोठ्या प्रमाणात असलेली दिसून येते. तर शिंदे गटाने भाजपसोबत मिळून सत्ता स्थापन केली आहे.

५) वंचित बहुजन आघाडी: दलित, मुस्लिम, इतर मागासवर्गीय गट तसेच नवबौद्ध समाजाचा विशिष्ट वर्ग या पक्षाला मोठ्या प्रमाणात मतदान करताना दिसून येतो. प्रकाश आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली बहुजन एकजूटीचा प्रयत्न होताना दिसून येतो.

६) मनसे (महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना): शहरी मराठी युवक, कोकण आणि ठाणे भागातील मराठी मतदार या पक्षाला मतदान करताना दिसून येतो. भाषिक अस्मिता, स्थानिक रोजगार यावर या पक्षाने भर दिलेला दिसून येतो. अलीकडे या पक्षाचा हिंदुत्वाकडे कल वाढलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील जात आणि पक्षीय राजकारण:

महाराष्ट्रातील जात आणि पक्षीय राजकारण हे राज्याच्या सामाजिक, ऐतिहासिक आणि राजकीय घडामोडींना जोडलेले एक गुंतागुंतीचे व वास्तवदर्शी चित्र आहे. हे समजून घेण्यासाठी आपण याचे विश्लेषण खालील भागांमध्ये करूया: १) महाराष्ट्रात विविध जाती समूह आहेत आणि त्यांचा महाराष्ट्राच्या राजकारणावर मोठ प्रभाव आहे. २) जातीय चळवळी व आंदोलने: मराठा आरक्षण आंदोलन-शिक्षण व नोकरीत आरक्षणासाठी मोठा जनआंदोलन, धनगर आरक्षण आंदोलन-अनुसूचित जमातीत समावेशासाठी लढा, OBC आरक्षणाचा मुद्दा-स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील राजकीय आरक्षण, दलित चळवळ-आंबेडकरी विचारसरणीचा प्रभाव; सामाजिक समता ३) जात हा मतदानाचा एक महत्त्वाचा घटक असतो. विशेषतः ग्रामीण भागात उमेदवाराची जात, समाजातील स्थान व वडिलधाऱ्या मंडळीशी संबंध यावर मतांचे विभाजन ठरते. मैलाच्या जागा (marginal constituencies) – येथे जातीय गणिते निर्णायक ठरतात. घटक पक्षांचे जातीय प्रतिनिधित्व - महाविकास आघाडी किंवा महायुतीसारख्या युतींमध्ये जातीय समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

महाराष्ट्रातील राजकारण हे जात आणि पक्षीय समीकरणांनी व्यापलेले आहे. जातींवर आधारित समाज संघटनांपासून ते नेत्यांच्या ठराविक समाजाशी असलेल्या संबंधांपर्यंत सर्व गोष्टी निवडणुकीच्या समीकरणांवर परिणाम करतात. आजही "जात न पाहता मत" ही संकल्पना प्रचारात वापरली जाते, परंतु मूलभूत राजकीय गणित जातीय समीकरणांवर आधारित असते.

निष्कर्ष:

१) जात ही अजूनही राजकारणाचा मुख्य घटक आहे. अनेक निवडणुकांमध्ये उमेदवारांची जात आणि त्या भागातील मतदारसंघातील जातीय रचना याचा अभ्यास करून तिकीट दिले जाते. जातींच्या आधारे उमेदवारी, प्रचार आणि मते मागण्याचे प्रकार सामान्य झाले आहेत.

२) मराठा आरक्षणाच्या मागणीने जातीय राजकारणाला नवे वळण दिले. मराठा समाजाच्या आरक्षणासाठीच्या आंदोलनांमुळे सत्ताधाऱ्यांवर दबाव वाढला आणि अनेक पक्षांनी याचे राजकारणात भांडवल केले. यामुळे इतर मागासवर्गीय गटांत असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली.

३) बहुजन एकजुटीच्या संकल्पना ढासळल्या आहेत. पूर्वी दलित, ओबीसी, आदिवासी यांच्यात एकत्रित राजकीय चळवळ होती. परंतु सध्या ही एकता कमी होत चालली आहे. बहुजन नेत्यांमध्ये नेतृत्वाची स्पर्धा निर्माण झाल्याने गटात फूट पडली आहे.

४) जातीय संघटनांचा राजकीय प्रभाव वाढला आहे. विविध जातीय मंडळे आणि सामाजिक संघटना (उदा. मराठा क्रांती मोर्चा, धनगर समाज संघटना) राजकीय पक्षांवर थेट दबाव टाकतात. अशा संघटनांची मते निर्णायक ठरत असल्यामुळे पक्ष त्यांच्याशी सलोख्याचे धोरण ठेवतात.

५) जातीआधारित पक्ष अजूनही अस्तित्वात आहेत, पण त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे. काही पक्ष (उदा. रिपब्लिकन पक्षाचे विविध गट, शेतकरी-कमगार पक्ष)

विशिष्ट जातींवर केंद्रित असले तरी राज्यभर त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे.

६) प्रत्येक राजकीय पक्ष सत्तेतील भागीदारीत जातीय संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करतो. मंत्रिमंडळ विस्तार, खासदार/आमदार यांची निवड करताना जातीय प्रतिनिधित्वाचा विचार केला जातो. हे जातीय समीकरण टिकवून सत्तास्थैर्य राखण्याचे साधन बनले आहे.

७) तरुण पिढीत जातीयतेबाबत काही प्रमाणात बदल दिसतो. शहरी भागातील तरुणांमध्ये जातीपेक्षा विकास, शिक्षण, रोजगार अशा मुद्द्यांना अधिक महत्त्व दिले जात आहे. मात्र ग्रामीण भागात जात अजूनही महत्त्वाचा राजकीय मुद्दा आहे.

संदर्भग्रंथ:

1. कनविंदे, गौ. (2010). महाराष्ट्रातील जात आणि राजकारण. डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. जाधव, डॉ. ना. (2003). अंतर्यात्रा (आत्मचरित्र). ग्रंथाली.
3. आंबेडकर, डॉ. बाळासाहेब. (1936/2016). जातिनाश. सम्यक प्रकाशन. (मूळ पुस्तक: Annihilation of Caste)
4. देशपांडे, सुनील. (2005). महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचा सामाजिक आणि राजकीय प्रभाव. प्रगती प्रकाशन.
5. तांबे, प्रमोद. (2011). राजकारण आणि समाजरचना. सकाळ प्रकाशन.
6. वाघ, सुरेश. (2007). बहुजन चळवळ आणि आधुनिक महाराष्ट्र. कोल्हटकर प्रकाशन.
7. फडके, जयसिंह. (1995). शिवस्मृती आणि मराठा अस्मिता. लोकवाङ्मय गृह.
8. जोंधळे, प्रा. सुरेंद्र. (2018). मराठा अस्मिता आणि आरक्षण आंदोलन. विद्या बुक्स.
9. लोखंडे, माधव. (2010). जात आणि लोकशाही. संवाद प्रकाशन.